

TOOS STRENG*

De roman in Nederland, 1790-1899

Een boekhistorische verkenning

Abstract – The sharp increase in the production of printed matter is an important aspect of what is commonly referred to as the ‘communication revolution’ of the nineteenth century. Several explanations for this increase have been suggested (technical innovations, population increase, increase in the number of book stores, increasing literacy and other political and cultural factors), but none have shown conclusive connections. My research argues that between 1790 and 1899, both in the short and long term, a clear correlation exists between the increased production of novels in the Netherlands and the (expected) increase in disposable income. Exceptions in this regard are the early years of the ‘Bataafse Republiek’ (primacy of politics), the French period between 1810-1814 (censorship) and the period 1846-1847 (politicizing of the novel). Furthermore my research shows that the development of the publishing industry is no different than the development of other fields of Dutch entrepreneurship: the entire Dutch industry modernised rapidly after 1865 and, until 1890, the growth of the entire Dutch industry is directly related to developments on the demand side of the local market. Finally, my research shows that in comparison to other Western countries Dutch novel production started late and developed at a slow pace.

1 Ter inleiding

De negentiende eeuw staat bekend als de eeuw van de industriële revolutie. Boekhistorici vonden de aanduiding ‘industriële revolutie’ echter onbevredigend omdat er een eenzijdige oriëntatie op de industrie, de producentenzijde uit zou spreken. Zij wilden niet alleen de producenten (de uitgeverijen) maar ook de distributie (boekhandelaren, bibliotheken, colporteurs, etc.) en de consumenten (kopers, lezers) erbij betrekken. Daarom is de term ‘communicatierevolutie’ gesmeed. Daarmee wordt bedoeld op de ingrijpende wijziging die zich in de negentiende eeuw voordeed in de productie, verspreiding en consumptie van schriftelijke informatie, waardoor allerlei soorten drukwerk op ongekende schaal konden worden geproduceerd en verspreid en het lezende publiek sterk toenam (Van Lente 1996: 246-247). Die expansieve stijging van het titelaanbod is een cruciaal aspect van die revolutie. Toch is die titelproductie tot nu toe uitsluitend steekproefsgewijs onderzocht. In deze bijdrage onderzoek ik de titelproductie van één genre over een langere periode. Ik beschrijf de cijfermatige ontwikkeling van de roman in Nederland in de periode 1790-1899 en bezie of het mogelijk is de cijfermatige verschuivingen in het aanbod van romans te verklaren. Daarbij maak ik ge-

* Toos Streng is als gelieerd onderzoeker verbonden aan het Departement Geschiedenis, Archeologie en Regiostudies van de Universiteit van Amsterdam en dankt Marijke Huisman voor haar commentaar. Dit artikel kwam tot stand met steun van de Commissie voor Opdrachten van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

bruik van recent onderzoek naar de economische ontwikkeling in het negentiende-eeuwse Nederland. Zo werp ik bovendien enig licht op de geschiedenis van de roman, een genre dat in het onderzoek naar de negentiende eeuw, ten minste waar het Nederland betreft, onderbelicht is gebleven.

2 Het basisbestand

De afgelopen jaren heb ik een databaseprogramma ontwikkeld voor literatuur-historisch onderzoek. Vooralsnog is deze database gevuld met de gegevens van de romans die tussen 1790 en 1900 in Nederland zijn verschenen. Bij de selectie van de romans is in beginsel uitgegaan van de alfabetische en systematische overzichten die in de negentiende eeuw verschenen. In 1835 verscheen de *Alphabetische naamlijst van boeken, welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1832, in Noord-Nederland zijn uitgekomen*. Daarna kwamen dergelijke alfabetische overzichtswerken, die steeds zo'n tien tot vijftien jaar beslaan, met zekere regelmaat uit. Bovendien verschenen er sinds 1850 registers op deze alfabetische overzichten waarin een rubriek 'Romans en verhalen' is opgenomen, die op haar beurt is onderverdeeld in een deel 'niet vertaald' en 'vertaald'. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van de rond 1890 door R. van der Meulen samengestelde *Brinkman's titel-catalogus van de sedert het begin dezer eeuw tot 1888 in Nederland verschenen werken op het gebied der nieuwe letterkunde (romans, novellen, gedichten, tooneelstukken en kinderboeken)*.¹ De gegevens zijn aangevuld aan de hand van een aantal min of meer gespecialiseerde bibliografieën en met verspreide informatie uit bibliotheekcatalogi als de ncc en WorldCat.²

Als werkdefinitie voor een roman is genomen: 'voor volwassenen geschreven, zelfstandig verschenen verhalend proza van zekere omvang'. 'Voor volwassenen geschreven': ter onderscheiding van kinderboeken; 'zelfstandig verschenen': ter onderscheiding van verhalend proza in verhalenbundels, tijdschriften en bloemlezingen; 'verhalend proza': ter onderscheiding van zowel beschouwingen, historische werken en stichtelijke lectuur, als van poëzie en toneel, en 'van een zekere omvang': ten minste honderd bladzijden in groot octavo, ter onderscheiding van verhalen en novellen.

Deze bijdrage is de eerste van een reeks artikelen over de in Nederland verschenen romans uit de periode 1790-1899 op basis van de gegevens in deze database. De volledige database zal naar verwachting midden 2011 in de DBNL ter beschikking komen. In de DBNL kan de database worden geraadpleegd, maar ook ge-

1 In beginsel is bij de selectie uitgegaan van de contemporaine opvattingen. Probleemloos is de selectie zeker niet. Zo zijn in de Repertoria in de rubriek 'Romans en novellen' ook levensbeschrijvingen opgenomen; is de omvang niet altijd bekend waardoor het onderscheid tussen romans en verhalen niet altijd te maken is en zijn er voor de periode 1790-1850 geen repertoria verschenen waardoor het niet altijd duidelijk is met welke genre we te maken hebben. Hier moeten contemporaine bronnen als recensies uitsluitend geven. Herdrukken zijn meegeteld; zogeheten titeldrukken (de uitgever verkoopt een partij door aan een andere uitgever die het werk opnieuw op de markt brengt maar nu met zijn naam op de titelpagina) niet. Het op het titelblad vermelde druknummer is niet altijd juist: zo worden goedkope edities vaak niet in de telling van het aantal drukken meegenomen. Bij onvolledige nummering van de drukken heb ik correcties aangebracht.

2 Mes 1887-1888; Buisman 1960; Saalmink 1993, *Sub Rosa*; Roest/Waij 2007.

bruikt: de database zal openstaan voor andere onderzoekers die hun eigen vraagstellingen en gegevens kunnen toevoegen.

3 De romans in Nederland in cijfers

In de periode 1790-1899 verschenen er in Nederland in totaal 8542 romans.³ De verdeling over tijdvakken ziet er als volgt uit:

TABEL 1 Aantal romans per decennium

	1790-1799	1800-1809	1810-1819	1820-1829	1830-1839	1840-1849	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	Onbekend	Totaal
Totaal	161	175	192	276	406	644	678	968	1244	1602	2112	84	8542
Nederlands	41	30	38	71	135	175	194	224	386	588	755	40	2677
Vertaald	120	145	154	205	271	469	484	744	858	1014	1357	44	5865

Opvallend is de gestage en enorme productiestijging. In de jaren 1790-1799 versche-
nen er in Nederland 161 romans, tegen 2112 in de periode 1890-1899. In het laatste
decennium van de negentiende eeuw verschenen er dus per jaar meer romans dan
in de tien jaar van 1790-1799. Die stijging van de jaarlijkse titelproductie is niet spe-
cifiek voor de roman (Huisman 2008: 293-294). Het is bekend dat het titelaanbod
in de negentiende eeuw expansief steeg, met name na het midden van de negentien-
de eeuw. Sommige onderzoekers zijn specifieker: Van Lente en De Wit (1993: 20),
bijvoorbeeld, stellen dat de titelproductie vooral tussen 1849 en 1856 spectaculair
toenam. Mijn bevindingen metbetrekkingtotde roman levereneen ander beeldop.

In de loop van die 110 jaar waren er grote verschillen. Gemiddeld steeg het aan-
tal gepubliceerde romans tussen 1790 en 1899 per tien jaar met 131%, maar we
zien een piek in de jaren 1840-1849 (een stijging met 159% in vergelijking met
1830-1839) en een sterke afzwakking in de jaren 1810-1819 en 1850-1859. Van-
waar deze verschillen? Nemen we eerst de periode 1790-1819 onder de loop.

TABEL 2 Procentuele stijging van het aantal romans per decennium in vergelijking met het
eraan voorafgaande decennium⁴

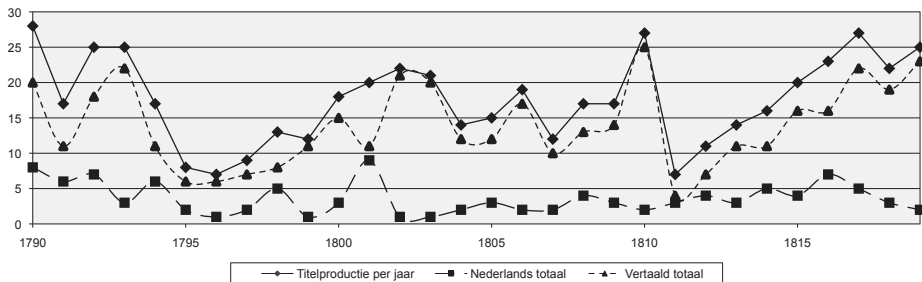
	1790-1799	1800-1809	1810-1819	1820-1829	1830-1839	1840-1849	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	gemiddeld
Totaal		109	110	144	147	159	105	143	129	129	132	131
Nederlands		73	127	187	190	130	111	115	172	152	128	139
Vertaald		121	106	133	132	173	103	154	115	118	134	129

3 Peildatum in de database: 15 juli 2010.
4 Titels waarvan het jaar van verschijnen niet bekend is, zijn buiten beschouwing gelaten.

3.1 De titelproductie nader bekeken: de periode 1790-1819

De grafiek van het aantal romans per jaar, 1790-1819 toont een onevenwichtig beeld. Dit is deels het gevolg van het feit dat de aantallen relatief klein zijn (het aantal oorspronkelijke romans schommelt tussen 1 en 9; het aantal vertaalde romans schommelt tussen 4 en 25 exemplaren) waardoor kleine verschillen in absolute aantallen grote uitslagen opleveren, maar er tekenen zich toch twee duidelijke dieptepunten af, zowel in absolute aantallen als in vergelijking met de eraan voorafgaande jaren: 1795 was een dieptepunt, evenals 1811.

GRAFIEK 1 Aantal romans per jaar, 1790-1819

De verklaringen voor de abrupte dalingen bieden zich snel aan. De politieke perikelen tussen 1795 en 1799 vormen de achtergrond van de eerste dip. Tussen 1795 en 1799, de eerste jaren van de Bataafse republiek, gold het primaat van de politiek. Pamfletten en andere literatuur van de dag en een vloed van overheidspublicaties overheersten het titelaanbod en dat verklaart het dalend aantal romans (Kloek 2010).

Anders lag het in de periode 1810-1814. Kwamen er in 1810 nog 27 romans uit, een jaar later, in 1811 – het dieptepunt – verschenen er slechts zeven romans. De achtergrond van deze sterke daling is de inlijving van het koninkrijk Holland bij het Franse Rijk in 1810. ‘Ronduit ruïneus waren de jaren 1810-1813’, schrijft

J.J. Kloek over de uitgeverij. Zoals overal in het Franse rijk werd het boekbedrijf onder controle van de overheid gesteld. Voor iedere uitgave moest vooraf toestemming worden gevraagd en dat betekende een tijdrovende procedure met een onzekere uitslag (Kloek 2010). Dat was echter niet de enige reden voor zorg: de uitgevers hadden alle reden om onzeker te zijn over de vraag. Napoleon Bonaparte had Nederland altijd als een onuitputtelijke melkkoe beschouwd en na de annexatie in juli 1810 zette Napoleon alles op alles om wat er nog aan geld restte uit Nederland weg te halen (Schama 1989: 707-709). Daar kwam bij dat de kosten voor levensonderhoud, die in de periode 1795-1799 al behoorlijk waren gestegen, tussen 1810 en 1814 nog aanzienlijk toenamen (Brugmans 1976: 64-65).

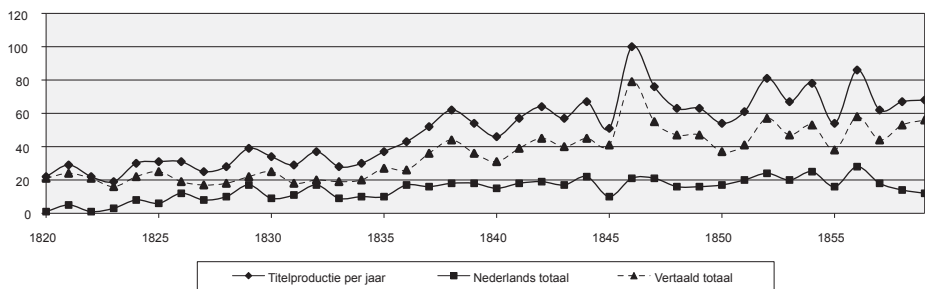
Wat betekenen de stijgende voedselprijzen voor de afzetmogelijkheden voor romans? In het begin van de negentiende eeuw werd het leeuwendeel van de romans (evenals het merendeel van de reisbeschrijvingen, kranten en tijdschriften) niet gekocht door individuen, maar door zogenaamde leesgezelschappen: gezelschappen van particulieren die samen boeken kochten en deze lieten circuleren.

Dergelijke leesgezelschappen waren vooral in kringen van gezeten burgers te vinden (Hoftijzer 1996: 177⁵). De prijsstijgingen troffen de groepen met de lagere inkomens het hardst, terwijl de romanlezers vooral in de bovenlaag van de bevolking moeten worden gezocht. De economische crisis en de materiële onzekerheid zullen echter – om het in moderne termen te zeggen – het producentenvertrouwen geen goed hebben gedaan. Ook dat zal uitgeverijen ervan hebben weerhouden romans op de markt te brengen. Na 1815 volgde een periode van economisch herstel en is het aanbod binnen een paar jaar weer op het niveau van vóór 1811. Over de gehele periode genomen en per decennium neemt het gemiddeld aantal romans in het tijdvak 1790-1819 toe.

3.2 *De titelproductie nader bekeken: de periode 1820-1859*

In de periode 1820-1859 zien we eveneens een trendmatige stijging, maar ook in die veertig jaar zien we grote verschillen; ditmaal echter geen diepe dalen, maar een uitgesproken piek.

GRAFIEK 2 Aantal romans per jaar, 1820-1859

De oorspronkelijk Nederlandse roman begint halverwege de jaren twintig een iets grotere rol te spelen. Tussen 1790 en 1825 verschenen er totaal 133 Nederlandse romans, waardoor het gemiddelde uitkomt op 3,7 romans per jaar. In 1826 wordt voor het eerst de grens van tien oorspronkelijke romans per jaar overschreden; in 1844 verschijnen er voor het eerst meer dan twintig romans. Tussen 1826 en 1859 verschijnen er totaal 551 Nederlandse romans, waarmee het gemiddelde in die periode uitkomt op 16,2 oorspronkelijk Nederlandse romans per jaar. Dat is ruim een verviervoudiging in vergelijking met de periode 1790-1825. Vertaalde romans maken echter nog steeds het grootste aandeel uit en de fikse uitslagen in het totaalaanbod in de tweede helft van de jaren veertig worden veroorzaakt door een plotselinge stijging in romans van vreemde bodem.

Het aantal vertaalde romans steeg in de periode 1840-1849 in vergelijking met de jaren 1830-1839 met maar liefst 173%. Die grote uitslag wordt vooral veroorzaakt door de romanproductie in één jaar: het jaar 1846 toen er 79 vertaalde romans op de markt werden gebracht, tegen 41 in 1845 en 55 in 1847. Enige achterdocht bij de interpretatie en presentatie van statistieken is niet misplaatst. Om

5 Hoftijzer verwijst naar diverse onderzoeken van W.W. Mijnhardt & J.J. Kloek en van H. Brouwer.

cijfermatig materiaal statistisch te kunnen verwerken is het noodzakelijk de gegevens te uniformeren. Bij iedere titel heb ik één jaar van verschijnen bepaald, ook als ik niet precies wist wanneer een uitgave is verschenen (dus ca. 1890 wordt 1890) of wanneer, zoals bij meerdelige romans vaak voorkwam, de delen van de romans niet in één jaar uitkwamen. In dat geval heb ik het beginjaar aangehouden: een driedelige roman waarvan het eerste deel in 1818, het tweede deel in 1819 en het derde deel in 1820 verscheen, heeft in dit onderzoek '1818' als jaar van verschijnen. Ik stel dit speciaal hier aan de orde omdat er in de jaren 1846-1848 24 romans verschenen in de reeks *De Echo der Beste Buitenlandsche Schrijvers*. Bij 15 van die 24 titels heb ik niet kunnen achterhalen in welk jaar ze precies uitkwamen en heb ik ten behoeve van dit statistische onderzoek '1846' als jaar van verschijnen ingevoerd. Er zit dus enige vertekening in die piek van 1846, maar dat laat het hierboven genoemde stijgingspercentage van 173% onverlet, evenals het gegeven dat de jaren 1846-1847 verantwoordelijk zijn voor die spectaculaire groei.

Het is bekend dat de jaren veertig een roerige periode was voor het Nederlandse boekbedrijf. Het aantal boekhandels groeide in de jaren veertig met 44% in vergelijking met de jaren dertig, een percentage dat volkomen uit de pas liep met de bevolkingsgroei en de inkomensontwikkeling (Van Lente 1996: 253). De spectaculaire stijging van de totale boekproductie kwam echter wat later. Als gezegd: volgens Dick van Lente en Onno de Wit was de periode 1849-1859 het eerste tijdperk van spectaculaire stijging van de totale titelproductie (Huisman 2008: 29, 40; Van Lente/De Wit 1993: 9, 20). Dit betekent dat de kwantitatieve ontwikkeling van de vertaalde roman afwijkend is verlopen: hier ligt de piek in de relatief korte periode 1846-1847 waarna een periode van stabilisatie optreedt: het aantal vertaalde romans steeg in 1850-1859 in vergelijking met de periode 1840-1849 immers slechts 103%. In het tijdvak 1846-1848 kwamen er totaal 181 vertaalde romans op de Nederlandse markt, dus gemiddeld zo'n 60 per jaar. We moeten tot 1860 wachten voordat er weer tenminste zestig vertaalde romans uitkwamen. Bij zo'n sterke afwijking van het algemene patroon is er aanleiding speciaal te kijken naar het specifieke genre dat hier wordt onderzocht. Kruseman wees al op de groeiende belangstelling voor romans in de jaren veertig (Kruseman 1886-1887: 1, 209-218). Zijn er in de geschiedenis van het genre '(vertaalde) roman' verklaringen te vinden voor de *boom* in 1846-1847?

Het begin van de moderne roman wordt traditioneel gelegd in de tweede helft van de achttiende eeuw toen Richardsons *Pamela* (1740), Goethes *Werther* (1774) en, om in Nederland te blijven, *Sara Burgerhart* (1782) van Betje Wolff en Aagje Deken verschenen. Wie rond 1825 echter had beweerd dat de roman in de twintigste eeuw zo'n hoge status zou krijgen dat literaire bijlagen in kranten gewoonlijk openden met de recensie van een roman, zou weggehoond zijn. Wat je in de eerste decennia van de negentiende eeuw in een roman kon verwachten, was een liefdesverhaaltje over clichémannetjes en clichévrouwtjes waarbij uiteindelijk het goede werd beloond en het kwade gestraft en de ene de ander kreeg. Alle aandacht ging uit naar het avontuurlijke liefdesverhaal en wat J.J. Kloek heeft samengevat als 'de verlicht burgerlijke moraal; de moraal namelijk dat het geluk niet ligt besloten in het najagen van maatschappelijke succes maar in het betrachten van deugd, dat het niet is te vinden in de grote wereld maar in de beslotenheid van het huisgezin' (Kloek 1997: 14). Tot het midden van de jaren jaren twintig werd de ro-

man beschouwd als middel tot verpozing, en dan nog verpozing voor vrouwen en jongeren. De belangrijkste eis was negatief: een roman mag geen kwaad doen. Toen midden jaren twintig in Nederland de historische roman opkwam, veranderde dit enigszins: velen hadden bezwaar tegen de vermenging van fantasie en werkelijkheid, nu eenmaal kenmerkend voor een historische roman, maar er was ook waardering omdat de historische roman de lezer mogelijkheden bood kennis op te doen over de geschiedenis (Van der Wiel 1999: 159). De belangstelling voor de roman werd bovendien gevoed doordat de oorspronkelijk Nederlandse roman sinds het midden van de jaren dertig door schrijvers als Jacob van Lennep, Bosboom-Toussaint, en P. van Limburg Brouwer ook buiten de kringen van vrouwen en jeugdigen furore maakte.

In de gangbare roman uit de eerste decennia van de negentiende eeuw leefden de clichématige personages in een onbestemde ruimte en een onbestemde tijd. De historische roman had echter een nieuwe manier van schrijven gebracht, waarbij alle tijd werd genomen voor de *couleur locale*, de gedetailleerde beschrijving van zeden en gewoonten, voorwerpen en uiterlijkheden. De stijging van het werkelijkheidsgehalte bleef echter niet voorbehouden aan de historische roman en tot groot genoegen van het publiek werd de nieuwe schrijfwijze (denk aan auteurs als Balzac en Dickens) overgenomen in de roman die in de eigen tijd speelde. Die werkelijkheidsbeschrijving radicaliseerde in het begin van de jaren veertig. In 1842-1843 verscheen *Les mystères de Paris* van Eugène Sue, een roman die bij een breed lezerspubliek een ongekende opgang maakte. Sue had een uiterst spannende roman geschreven, maar meer dan dat: hij schreef ook over de misstanden in de samenleving en wees de oorzaken ervan aan, waarbij hij zijn sympathieën voor het socialistische gedachtegoed niet verhulde. In een politiek steeds radicaler wordende sfeer (de jaren veertig van de negentiende eeuw zijn vergelijkbaar met de jaren zestig van de twintigste eeuw) werd Sue's roman zowel door sympathisanten van het socialistische gedachtegoed als door tegenstanders aangewezen als model voor de roman van de toekomst. Het moest in de roman niet langer gaan om tijdloze lessen, maar om kennis van de problemen van het hier en nu. De roman verschoof binnen enkele jaren van de marge naar het centrum van de belletrise. De roman was niet langer gratuite lectuur voor vrouwen en kinderen, maar kreeg de urgentie van krantenlectuur: wie wilde weten wat er speelde, moest romans lezen en het liefst zo snel mogelijk na verschijnen (Streng 1995: 12-14). Terwijl de politieke turbulentie in de Bataafse tijd leidde tot een daling van de romanproductie, gebeurde in deze periode het omgekeerde.

De belangstelling voor de roman nam in de jaren veertig toe, maar betekende dit ook dat uitgeverijen konden rekenen op een grotere afzet? Een romanlezer was niet per se een romankoper. Romans waren duur en werden, als gezegd, meestal gelezen via leesgezelschappen en later ook via leesbibliotheken (op commerciële of ideële gronden gestichte bibliotheken waar boeken konden worden gehuurd). De precieze ontwikkeling van het aantal leesgezelschappen is niet bekend. Het onderzoek van Jansen wijst erop dat het aantal leesgezelschappen tussen 1781 en 1839 steeg van 73 naar 323, om in de jaren 1840-1849 te dalen naar 155. Jansen, die naar leesgezelschappen heeft gezocht via meegebonden intekenlijsten – zijns inziens een dubieuze bron voor kwantitatief onderzoek – presenteert zijn resultaten echter nadrukkelijk als voorlopig (Jansen 1990: 185). Gesteld dat het aantal

leesgezelschappen inderdaad daalde, dan hadden de uitgeverijen hun hoop blijkbaar gesteld op de leesbibliotheken. Ook naar het precieze aantal leesbibliotheken is het gissen, maar toch tekent zich een duidelijke trend af. Ik noemde al eerder dat het aantal boekwinkels in de jaren veertig steeg met 44%. De specialisatie binnen het boekbedrijf stond in de jaren veertig nog aan het begin: boekhandelaren combineerden vaak de functie van uitgever, drukker en boekhandelaar en (soms ook) leesbibliotheekhouder. Zeker een deel van die nieuwe boekhandelaren zullen ook een leesbibliotheek hebben gerund. Kruseman (1886-1887: 1, 209) bericht inderdaad dat het aantal commerciële winkelbibliotheken na 1840 sterk toenam. Nu is Kruseman niet altijd even betrouwbaar, maar er zijn degelijker bronnen. Harry van der Laan heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van het boekbedrijf in Groningen en het staat vast dat in de stad Groningen het aantal leesbibliotheken toenam van maximaal vier tussen 1790 en 1840 tot zeven in 1854, waarbij zes van de zeven leesbibliotheken na 1840 werden opgericht (Van der Laan 2005: 102-103). Het blijft gissen naar het precieze aantal leesbibliotheken maar er is er vooralsnog geen reden om aan te nemen dat Groningen een uitzondering vormde. We mogen ervan uitgaan dat het aantal commerciële leesbibliotheken in de jaren veertig sterk toenam waardoor de mogelijke daling van de vraag bij de leesgezelschappen ruimschoots werd compenseerd. Leesgezelschappen kochten bovendien nooit meer dan één exemplaar van een roman, terwijl leesbibliotheken bij een grote vraag meer dan één exemplaar in huis haalden. Kortom, in de jaren veertig groeide om verschillende redenen de belangstelling voor de roman. Dit leidde tot een verwachte groei van potentiële afnemers van romans. Uitgeverijen zagen hun kans en in 1846 en 1847 steeg de titelproductie van vertaalde romans navenant.

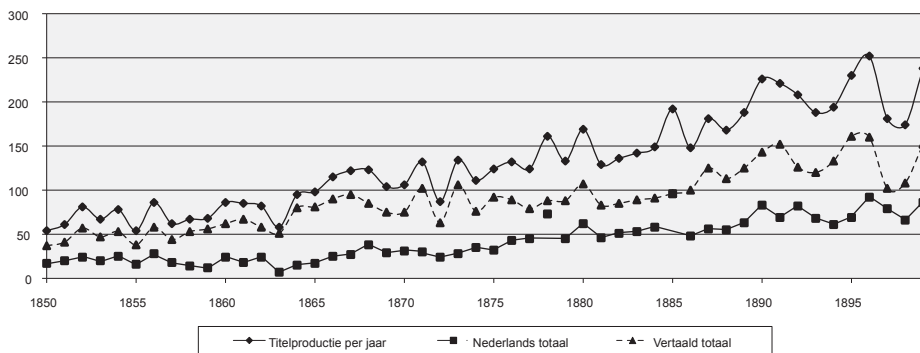
In 1848 nam het aantal vertaalde romans weer sterk af. De markt had het onverwacht grote contingent romans niet kunnen verwerken en vele uitgeverijen bleven met restpartijen zitten. Het is geen toeval dat juist in deze tijd de ramsjhandel opkomt (Kuitert 1991: 189). De overspannen markt was het gevolg van de overspannen gebleken verwachtingen, maar hoe hadden de uitgevers kunnen voorzien dat de uitbreiding van de lezersgroepen van romans van zo'n korte duur zou zijn? Begin 1848 braken overal in Europa opstanden uit. Met het uitbreken van de revoluties verdween het revolutionaire élan. De romans, vooral de vertaalde romans, waren 'foute vrienden' gebleken, en kregen mede de schuld van de onlusten (Streng 1995: 12-14). Het was gemakkelijker de zwarte piet bij de foute lectuur te leggen dan te kijken naar de economische achtergronden, al was daar alle aanleiding toe. Tussen 1815 en 1845 was de koopkracht, vooral door dalende voedselprijzen, jaarlijks met gemiddeld 1,7% gestegen. In de periode 1845-1855 nam de koopkracht door stijgende voedselprijzen en hogere belastingen echter af met 0,8% per jaar. Pas na tien jaar begon het consumptief vermogen weer te stijgen: tussen 1855 en 1865 steeg het besteedbaar inkomen met 1,5% (Horlings/Smits 1996: 22). Dit betekent dat de koopkrachtstijging tussen 1845 en 1865 op jaarbasis slechts 0,9% was (Bonenkamp e.a. 2004: 6-7). Dat konden de uitgevers in 1848 niet weten, maar de toenemende werkeloosheid (die in 1855 zijn piek zou bereiken), de groeiende armoede (mede-oorzaak van de opstanden) en de door de opstanden gevoede angst voor verpaupering bij de middenklasse zullen hen zeker bekend zijn geweest. Samenvattend, na 1847 stonden

de lezers niet meer in de rij bij de leesbibliotheken om de laatste roman te huren, laat staan dat uitgevers verwachtten dat particulieren extra geld konden vrijmaken voor lectuur. Er is op gewezen dat in de jaren veertig door goedkope uitgaven een geheel nieuwe kopersmarkt werd aangeboord: de particuliere lezer, die eerder alleen romans huurde (Van Lente 1996:253). Als die particuliere kopersmarkt al heeft bestaan, dan was hij even snel verdwenen als hij was opgekomen. De roman was weer een luxe-artikel en gezien de onzekere tijden besloten de uitgevers en bloc minder vertaalde romans uit te geven. Tussen 1848 en 1859 zou het aantal vertaalde romans min of meer stabiel blijven en schommelen tussen de 38 (in 1855) en 58 (in 1856).

3.3 De titelproductie nader bekeken: de periode 1860-1899

Na een periode van stabilisatie in de periode 1850-1863, met gemiddeld ruim zeventig romans per jaar, stijgt het aantal romans flink. In de periode 1864-1880 verschijnen er gemiddeld per jaar ruim 121 romans, een stijging met 173% in vergelijking met de jaren 1850-1863. Wel zien we grote verschillen, om te beginnen rond 1872. In 1870, 1871, 1872 en 1873 verschenen er respectievelijk 106, 132, 87 en 134 romans. In de jaren erna zijn de uitslagen minder groter en lijkt de markt meer in evenwicht. Na een piek in 1880 (169 romans) daalt de titelproductie en volgen vier jaren van gestage, maar tamelijk vlakke groei, van 129 in 1881 naar 149 in 1886. In de jaren 1885-1896 ligt het gemiddelde op zo'n tweehonderd romans per jaar. De laatste paar jaren van de negentiende eeuw zijn weer onrustig. Twee vragen dringen zich op. Ten eerste: wat is de achtergrond van de aanzienlijke stijging van de productie van romans na 1863 en – ten tweede – kunnen de schommelingen binnen het tijdvak 1863-1899 worden verklaard?

GRAFIEK 3 Aantal romans per jaar, 1850-1899

Tot nu toe heb ik de schommelingen in het titelaanbod steeds in verband gebracht met de ontwikkeling van de koopkracht. De verklaring voor de explosieve stijging van de titelproductie wordt meestal echter ergens anders gezocht. Neem Jan Bank en Maarten van Buuren. In 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* schrijven zij:

De leescultuur werd omstreeks 1900 beïnvloed door wat Jan Blokker een ware ‘drukwerk-explosie’ heeft genoemd. Zij is de consequentie van innovaties in de aanmaak van papier en in de grafische industrie (Bank/Van Buuren 2000: 548).⁶

Hier wordt het dus voorgesteld alsof de stijgende productiecijfers het gevolg zijn van technische innovaties, waarbij impliciet wordt verondersteld dat de vraag het aanbod volgt. Nu was dit inderdaad een populaire opvatting in de negentiende eeuw. In 1803 verscheen *Traité d'économie politique ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se composent les richesses* van de Franse liberale econoom J.B. Say (1767-1832). Door Say werd de even invloedrijke als voor fabrikanten geruststellende theorie populair dat de totale vraag altijd het totale aanbod zou volgen. Hoe invloedrijk was deze theorie bij een specifieke groep producenten: de Nederlandse negentiende-eeuwse uitgevers? Kan de stijging van de totale titelproductie in de negentiende eeuw in het algemeen en die van de roman in het bijzonder worden verklaard door het vertrouwen dat uitgevers hadden in De Wet van Say, al dan niet ge vulgariseerd tot de stelling dat elk aanbod zijn eigen vraag schept? Laten we om te beginnen kijken naar de belangrijkste technische innovaties in het negentiende-eeuwse boekbedrijf.

De technische vernieuwingen werden ingeluid met de introductie van de ijzeren handpers in 1819 en de snelpers in 1829. Erg snel verliep de mechanisering echter niet. Tot ongeveer 1855 bleven de houten drukpersen algemeen in gebruik. De eerste snelpers van Nederland werd rond 1828 geplaatst bij de Haarlemse firma Enschedé, maar omdat de Nederlandse oplagen in verhouding tot het buitenland laag waren, bleef de snelpers voor het overgrote deel van de Nederlandse uitgevers te duur. Tussen 1865 en 1880 echter, steeg het aantal snelpersen in Nederland van 75 naar 740 (Van Lente/De Wit 1993: 50). Met een houten drukpers kon een drukker per uur ongeveer honderd dubbelzijdige vellen bedrukken; met een ijzeren drukpers konden er ongeveer honderdvijfentwintig worden gehaald, een productieverhoging die in het niet viel vergeleken met de capaciteit van de snelpers. Een snelpers kon – afhankelijk van het type (gewone snelpers of stoomsnelpers) – per uur acht- tot elfhonderd dubbelzijdige vellen bedrukken. Rond 1880 volgde de introductie van de rotatiepers, die geen losse vellen gebruikte maar rollen papier. Zo’n rotatiepers, die vooral voor kranten en tijdschriften werd gebruikt, kon per uur aanvankelijk ten minste twaalfduizend dubbelzijdige vellen verwerken en werd dusdanig verbeterd dat in 1892 een productie van 48.000 vellen mogelijk was (Van Lente/De Wit 1993: 55).

De tweede grote innovatie in de negentiende eeuw is te vinden in de belangrijkste grondstof van het boekbedrijf: het papier. Tot het midden van de jaren dertig had een uitgever geen andere keuze dan handgeschept papier. Door de introductie van de papiermachine werd de fabricage gemechaniseerd. Machinaal papier was van mindere kwaliteit, maar wel goedkoper en werd dan ook snel algemeen. De prijsdaling was echter van korte duur. Ook machinaal papier werd gemaakt van lompen en door de gestegen vraag naar papier steeg de grondstofprijs. Er werd dan ook naarstig gezocht naar een alternatief voor lompen. Dit werd gevonden in cellulose, dat langs chemische weg uit hout werd gewonnen, in combinatie met

6 Onder verwijzing naar Jan Blokker, *De wond'ren werden woord en dreven verder. Honderd jaar informatie in Nederland 1889-1898*. Deventer/Amsterdam 1989, p. 4.

houtslijp. Rond 1880 was dit soort papier algemeen ingevoerd (Van Lente/De Wit 1993: 105). Die houtslijp maakte het papier gevoelig voor verzuring en zou bibliothecarissen en archivariissen later voor grote problemen stellen, maar dat zal de negentiende-eeuwer een zorg zijn geweest. Aan het begin van de negentiende eeuw was papier een schaars luxeproduct; aan het einde van de negentiende eeuw was het een massa-artikel (Van Lente 2010).

In vergelijking met het buitenland werden de nieuwe machines in het Nederlandse boekbedrijf relatief laat algemeen. Ter verklaring wordt er gewoonlijk op gewezen dat de negentiende-eeuwers het Nederlandse afzetgebied te klein achtten en niet verwachtten dat de investeringen die voor het nieuwe machinepark nodig waren, rendabel konden zijn (Van Lente 1996: 257). Het Nederlandse grondgebied was midden jaren zestig echter geen vierkante meter groter. Inderdaad was het aantal inwoners in de loop van de negentiende eeuw gestegen: terwijl de Nederlandse bevolking in de achttiende eeuw vrijwel constant was gebleven, groeide ze tussen 1815 en 1850 van ruim twee miljoen in 1815 tot boven de drie miljoen in 1850 naar vijf miljoen rond 1900 (Oomens 1998). Het is echter niet mogelijk gebleken een eenduidige relatie te leggen tussen de bevolkingstoename en de kwantitatieve ontwikkelingen in het Nederlandse boekbedrijf (Van Lente/De Wit 1993: 20), en niets wijst erop dat er in 1865 door de gestage toename van de bevolking (al dan niet gecombineerd met een stijgende alfabeteringsgraad⁷) opeens een kritische massa was bereikt, die zou verklaren waarom de Nederlandse uitgevers besloten enorm te investeren in nieuwe machinerie en nieuwe titels. Wat veranderde er in de jaren zestig?

‘1869’ is een bekend jaartal in kringen van boekhistorici: op 1 juli 1869 werd het zogenaamde dagbladzegel, een accijns op kranten en tijdschriften, afgeschaft. Die belasting drukte zwaar: een jaarabonnement op de *Nieuwe Rotterdamse Courant* kostte fl 37,00, waarvan 45 % aan de belastingdienst moest worden afgedragen. Na de afschaffing van het dagbladzegel nam het aantal kranten en tijdschriften toe, niet alleen in aantal, maar ook in oplagecijfers (Schneider/Hemels 1979; Dongelmans 2010a).

Meestal wordt ervan uitgegaan dat de nieuwe drukmachines vooral werden gebruikt voor kranten en tijdschriften. Mijn stelling is dat vele uitgeverijen die, met de afschaffing van het dagbladzegel in zicht, hadden geïnvesteerd in nieuwe machines – al dan niet voorzien – merkten dat ze overcapaciteit hadden en daarom besloten dat die (stoom)snelpersen niet alleen voor kranten en tijdschriften, maar evenzeer voor andere genres zoals romans konden worden gebruikt. Volgens Keijsper (2010a) werd de periodieke pers aan het einde van de negentiende eeuw zo belangrijk dat de verkoop van het gewone boek in verdrukking kwam. Naar het zich laat aanzien hebben de afschaffing van het dagbladzegel en de investering in nieuwe drukmachines waartoe die afschaffing aanleiding gaf, aanvankelijk echter het omgekeerde bewerkstelligd. Tussen 1865 en 1880 steeg, als gezegd, het aantal snelpersen in Nederland van 75 naar 740. Zoals de grafiek hierboven toont, zien we na 1863 een aanzienlijke stijging van het aanbod aan romans. Tussen 1870

7 Vergelijk Dongelmans 1991: 108 (‘Pas met het voelbaar worden van de gevolgen van een groeiende gealfabetiseerde bevolking zien we een langzame toename in het aantal ge- en herdrukte titels per jaar’) en meer recent Van der Weel 2007: 6 over de toename van ‘de lees*potentie*’ in de negentiende eeuw.

en 1875 zien we grote verschillen en kunnen we spreken van enige overspanning in de markt. Het hoge aanbod in 1871 (132 romans) bleek teveel en in 1872 besluiten de uitgevers, waarschijnlijk zonder het van elkaar te weten, de titelproductie behoorlijk te verlagen (87 romans). Het aantal oorspronkelijke romans bleef redelijk stabiel en de grote verschillen worden veroorzaakt door een scherpe daling van het aantal vertaalde romans. De uitgeverijen hadden echter grote investeringen gedaan, zowel in het arbeidsintensieve vertalen van romans (vertalingen zullen tijdelijk in voorraad zijn gehouden) als in machines. Die investeringen moesten hun geld opbrengen en in 1873 steeg de titelproductie weer even abrupt naar 134.⁸ In de tweede helft van de jaren zeventig is de rust enigszins weergekeerd en stabiliseert het aanbod.

De flinke stijging van het aantal romans na 1863 kan echter slechts deels worden verklaard door de technische innovaties alleen. Innovaties maakten de productiestijging mogelijk, maar Nederlandse uitgevers bleken tot nu toe weinig geloof te hechten aan De wet van Say en investeerden alleen in nieuwe machines als ze de verwachting hadden dat er een markt zou zijn voor hun producten. Wat dat betreft hadden de uitgeverijen alle reden voor optimisme. Terwijl het consumptieve inkomen tussen 1845-1865 gemiddeld toenam met slechts 0,9%, steeg dit in de periode 1865-1880 met gemiddeld 3,1% per jaar. Terwijl tot het midden van de jaren zestig het overgrote deel van de Nederlandse bevolking rond het bestaansminimum balanceerde, ontstond er na 1865 door daling van de voedselprijzen en stijging van de lonen bij een gestaag toenemend deel van de bevolking enige ruimte voor luxegoederen. In 1880 neemt de werkeloosheid echter weer toe. Pas rond 1900 zou de werkeloosheid weer afnemen. Ook na 1880 groeit het gemiddelde consumptieve vermogen, maar nu met 2,6%, dus niet meer zo spectaculair als in de periode 1865-1880 (Bonenkamp e.a. 2004: 6-7 en 15-17).

Het kost weinig moeite de wisselingen in het consumptieve vermogen en het economisch klimaat te verbinden met de grafiek over de productiecijfers van romans. Rond 1865 stijgt het besteedbaar inkomen en besluiten de uitgeverijen/drukkerijen te investeren in nieuwe apparatuur. Het aanbod romans stijgt flink, al blijkt uit de schommelingen dat er geen evenwicht is tussen vraag en aanbod. In 1880 breekt weer een periode van stijgende werkeloosheid aan en dit vertaalt zich meteen: in 1881 is de titelproductie flink gedaald. In de jaren 1882-1887 zie we een voorzichtig herstel van het producentenvertrouwen en tussen 1888 en 1891 weer een flinke stijging. In 1890 wordt voor het eerst de grens van tweehonderd romans per jaar overschreden.

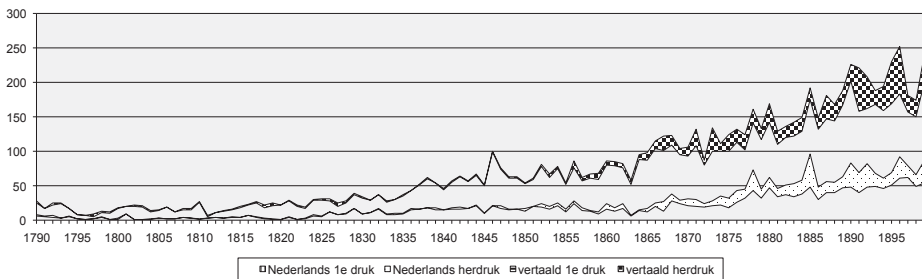
De periode 1892-1899 is weer een tijdperk van pieken en dalen: tegenover hoogtepunten (230 in 1895 en 252 in 1896) staan dieptepunten: 181 in 1897 en 174 in 1898. Volgens Keijsper (2010b) dreigde het tijdschrift aan het einde van de negentiende eeuw het zelfstandige boek te verdringen. Aan de uitgevers zal dit niet hebben gelegen: die hadden capaciteit genoeg om meer titels uit te geven. Keijsper suggereert dat er een plafond was bereikt in het bedrag dat consumenten in totaal aan drukwerk wensten te spenderen en dat er dus sprake was van een verschui-

8 Een gedetailleerd vergelijkend onderzoek naar de verschijningsdata van de oorspronkelijke romans en die van de vertalingen zou nader bewijs kunnen leveren voor de stelling dat in 1873 de voorraad vertalingen werd weggewerkt die in 1872 op de plank was gehouden.

ving van het bestedingspatroon binnen een gelijk gebleven budget voor lectuur. Schrijver/criticus en *Elsevier*-redacteur Frits Lapidoth wijst echter in *Elsevier's Maandschrift* op een andere verklaring voor de scherpe daling van het titelaanbod in 1897 en 1898. In een redactioneel commentaar over het thema 'Rijwiel, tooneel en boek' schrijft hij midden 1899 dat boekhandelaren en toneelgezelschappen de afgelopen jaren bevreesd waren dat de onstuimig groeiende aandacht voor sport, voor fietsen in het bijzonder, ten koste zou gaan van de aandacht voor toneel en literatuur. Het is onmiskenbaar, aldus Lapidoth, dat iemand die net een rijwiel heeft gekocht, geen geld heeft om boeken aan te schaffen (blijkbaar werden fietsen op afbetaling gekocht), maar in 1899 is gebleken dat de angst ongegrond was en er de afgelopen jaren per saldo niet minder boeken waren verkocht (Lapidoth 1899). In die angst van de uitgevers voor radicale verschuivingen in het bestedingspatroon ten koste van het budget voor lectuur en ten gunste van de fiets ligt mogelijk de verklaring van de plotselinge daling van de titelproductie van vertaalde romans in 1897-1898. De werkelijkheid bleek mee te vallen, het vertrouwen van de uitgevers steeg en in 1899 was de titelproductie weer op het oude niveau.

De tot nu toe besproken pieken en dalen bleken vooral veroorzaakt door scherpe schommelingen in het aanbod van vertaalde romans. Tussen 1878 en 1900 zien we echter ook in de productiecijfers van de oorspronkelijke romans aanzienlijke verschillen. De achtergrond daarvan wordt duidelijk wanneer we het totale aanbod uitsplitsen naar eerste drukken en herdrukken.

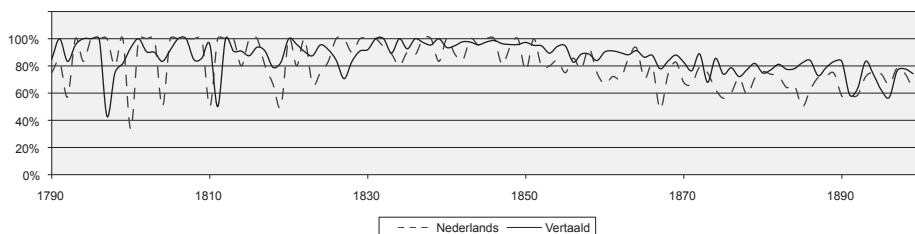
GRAFIEK 4 Aantal romans per jaar, uitgesplitst naar vertaald/oorspronkelijk en eerste druk/herdruk

Tot 1866 vormen herdrukken een te verwaarlozen deel van het totale titelaanbod, tenminste in absolute cijfers. Als je kijkt naar de grafiek met eerste drukken als percentage van de totale titelproductie krijg je echter een ander beeld:

Tussen 1790 en 1825 zien we jaren waarin het percentage herdrukken 40 tot 60% was. De absolute aantallen waren in die jaren zo klein dat één of twee herdrukken al tot dergelijke uitslagen konden leiden. Vanaf de jaren vijftig zien we het aantal vertalingen oplopen maar uit de grafiek met de totale romanproductie, uitgesplitst naar herdrukken zien we dat herdrukken pas vanaf de tweede helft van de jaren zestig een substantieel onderdeel van de totale titelproductie vormden. Tussen 1790 en 1864 is het aantal herdrukken van vertaalde romans jaarlijks gemiddeld 2,24; voor de Nederlandse roman is het gemiddelde 1,31 per jaar. In de periode 1865-1899 ligt het gemiddeld aantal herdrukken voor vertaalde romans op

GRAFIEK 5 Eerste drukken als percentage van het totale titelaanbod

25 per jaar; voor oorspronkelijk Nederlandse romans op 17,5 per jaar. Deze herdrukken verschenen deels in verzamelde werken die over meer jaren verschenen. De pieken in de grafieken van de herdrukken zijn dan ook deels het gevolg van de systematiek die heb gevolgd: als een verzameld werk verscheen tussen 1884-1886 en het precieze jaar van verschijnen van de delen niet bekend was, heb ik het eerste jaar van verschijnen (in dit geval 1884) als jaar van verschijnen ingevoerd.

De stijging van het aantal herdrukken is ook om een andere reden van belang. Lange tijd werden romans vrijwel uitsluitend gekocht door leesgezelschappen en (met name na 1840) door leesbibliotheken. In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn er nieuwe bibliotheken bijgekomen die een assortiment moesten opbouwen en bestaande bibliotheken zullen kapotgelezen exemplaren hebben moeten vervangen.⁹ De uitgevers zullen er echter ook op hebben gespeculeerd dat een deel van de romanlezers zich tot romankopers zouden ontwikkelen. Eind jaren veertig was deze hoop tevergeefs gebleken, maar in tweede helft van de jaren zestig hebben de uitgevers er blijkbaar weer vertrouwen in. In de jaren 1866-1875 verschijnen maar liefst vierentwintig verzamelde werken, die geheel of gedeeltelijk uit romans bestaan. Dit impliceert ook een verandering van de status van het genre 'roman'. Lang was de roman een genre voor eenmalig gebruik geweest. Auteurs als Bosboom-Toussaint, Van Lennep, Schimmel, Conscience, Scott, Dickens, George Eliot, Thackeray en Andersen hadden echter hun duurzaamheid bewezen en de uitgeverijen probeerden een nieuw publiek te verleiden met relatief goedkope uitgaven.¹⁰

Als we de gehele periode 1860-1899 bezien, blijkt dat zowel de consumptieve vraag als het gemiddelde aanbod van romans per decennium stijgt. Na de spectaculaire stijging met 143% in de periode 1860-1869 is de stijging in de jaren 1870-1879 en 1880-1889 slechts 129%. In 1890-1899 stijgt de titelproductie van romans in vergelijking met de periode 1880-1889 met 132%, waarmee we dicht genaderd zijn tot het langjarig gemiddelde van 131% over de periode 1790-1899. Het is ver-

9 Zie over de ontwikkeling van de bibliotheken op ideële grondslag als Nutsbibliotheken en nieuwe typen distributiekanaalen als 'leesmusea' en 'leeskringen' in de tweede helft van de negentiende eeuw: Dongelmans/De Vries 2001: 86 e.v.

10 Tussen 1866 en 1875 verschenen verzamelde werken van Fritz Reuter (2x), Charles Dickens (2x), Van Lennep (3x), Conscience, Bosboom-Toussaint (2x), Elise van Calcar, Lodewijk Mulder, H.J. Schimmel, De oude heer Smits (Mark Prager Lindo), Thackeray, George Eliot, H.J. Schimmel, Frederika Bremer, Erckmann-Chatrian, P. van Limburg Brouwer, Walter Scott, H.C. Andersen, Van Koetsveld en Wilkie Collins.

leidelijk aan deze constatering veel waarde te verbinden, maar het is een constatering, en niet meer dan dat. Het einde van mijn onderzoeksperiode is immers niet door inhoudelijke argumenten ingegeven. Alleen verder onderzoek kan bepalen hoe de titelproductie van romans na 1900 is verlopen.

3.4 *Het titelaanbod van romans, 1790-1899*

In 1997 stelde J.J. Kloek in zijn inaugurale rede *Een begreisd vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt* dat de oorspronkelijke roman in het begin van de negentiende eeuw schaars was, maar dat die achterstand in de tweede helft van de negentiende eeuw ruimschoots werd goedgemaakt:

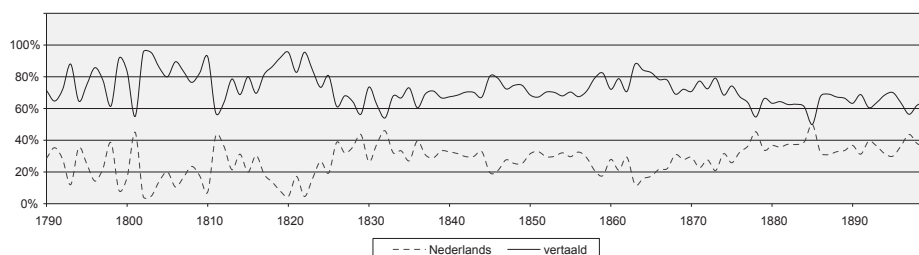
[...] al ruim voor het einde ervan is het jaarlijkse aanbod van titels nauwelijks meer te overzien. De vraag is dan waaraan dit te danken is. Bood misschien een groeiende markt ruimte voor een groter en meer heterogeen aanbod? En zo ja, waardoor groeide die markt dan? Is er een relatie met technische ontwikkelingen in het drukbedrijf waardoor de kosten van het boek daalden? Speelden nieuwe distributiemethodes een rol, zoals de colportage en het boek in afleveringen? Leidde een toenemende scholing tot een verhoogde romanconsumptie? En als dit allemaal tot de groei bijdroeg, waarom profiteerde de vertaalde roman er niet evenzeer van? Of profiteerde die wel degelijk net zo goed en bleef de verhouding tussen oorspronkelijk en vertaald werk globaal gelijk?

Kloek zegt geen antwoord te kunnen geven op de door hem geformuleerde vragen omdat het boek- en lezershistorisch onderzoek van de negentiende eeuw, en zeker dat van de tweede helft van de negentiende eeuw, als een stiefkindje is behandeld. Het is bekend, zo stelt hij, dat zich tussen 1850 en 1900 ingrijpende veranderingen hebben voorgedaan in de productie en distributie van het boek en in de lectuurconsumptie en het leesgedrag, 'maar hoe en in welke samenhang het een en het ander zich heeft voltrokken, daarin bestaat nog maar weinig inzicht' (Kloek 1997: 22-23). Kan ik naar aanleiding van de cijfermatige ontwikkeling van de titelproductie van vertaalde romans in Nederland tussen 1790 en 1899 antwoorden geven op Kloeks vragen? Het is gebleken dat gedurende de gehele onderzochte periode het aantal romans per decennium toeneemt, zowel de vertaalde als de niet-vertaalde romans. Ook kunnen we een antwoord geven op de vraag naar de verhouding tussen vertaalde en niet-vertaalde romans (grafiek 6).

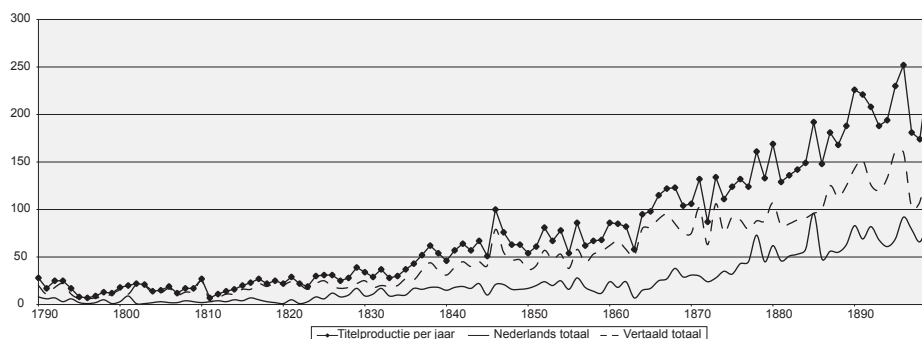
Over de gehele periode 1790-1899 is 28% van de romans van Nederlandse bodem en is 72% vertaald. In de periode 1790-1825 was gemiddeld 20% niet vertaald; in 1826-1879 liep dit percentage op tot ruim 29% en in de laatste twintig jaar van de negentiende eeuw is dit percentage ruim 36%, en is dus zo één op de drie romans een oorspronkelijk Nederlandse roman.

Tegelijkertijd is bij een nadere analyse duidelijk geworden dat de titelproductie jaarlijks aanzienlijk kon verschillen. De nadere beschouwing van het cijfermatige aanbod gaf aanleiding een aantal specifieke jaren eruit te lichten: 1795-1798, 1810-1813, 1846-1847, 1864, 1880-1886 en 1892-1899. De dip van 1795 is veroorzaakt door het politieke klimaat; de dip van 1810-1813 door een combinatie van bestuurlijke maatregelen en dalend besteedbaar inkomen. De piek van 1846-1847 is alleen begrijpelijk tegen de achtergrond van literatuurhistorische veranderingen:

GRAFIEK 6 Het procentuele aandeel van Nederlandse romans en vertaalde romans aan de totale titelproductie

GRAFIEK 7 Het aantal in Nederland verschenen romans per jaar, 1790-1899

door de plotselinge actualiteit van de roman verwachtten de uitgevers meer titels te kunnen verkopen. De duurzame stijging na 1864 is begrijpelijk tegen de achtergrond van de sterk gestegen jaarlijkse groei van de consumptieve vraag sinds 1865. Dit verleidde uitgevers – mede met het oog op de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 – tot de aanschaf van dure machines waardoor een grotere titelproductie ook technisch mogelijk was. De daling van de titelproductie in 1881 bleek direct te koppelen aan de plotseling gestegen werkloosheid in 1880. De schommelingen in de periode 1892-1899 weerspiegelen de onzekerheid van de uitgevers: ze vreesden dat de consumenten minder geld aan drukwerk, in wat voor vorm dan ook, wilden uitgeven. Alleen in de jaren 1846-1847, toen het genre roman plotseling kwaliteit én actualiteit kreeg, waren literatuurhistorische factoren doorslaggevend. In 1810-1813 waren politiek factoren medeverantwoordelijk voor de dip. In alle andere gevallen ligt de verklaring van de sterke schommelingen in de titelproductie van romans uitsluitend op economisch gebied. Niet in harde cijfers per se; het gaat om beeldvorming terwijl het beeld soms wel en soms niet met de werkelijkheid overeen kwam. De uitgevers reageerden direct op veranderingen in de economische omstandigheden, preciezer gezegd: zij reageerden direct op hun beeld van de bestedingsruimte van de consument. Daarnaast maken de zigzagbewegingen in de jaren zeventig duidelijk dat de grote investeringen zeker in het begin ten koste gingen van de slagkracht van de uitgevers; direct reageren was minder gemakke-

lijk. Ten slotte is het duidelijk dat de vertaalde roman conjunctuurgevoeliger was dan de oorspronkelijk Nederlandse roman. Zo vreemd is dat niet: voor de Nederlandse romans waren de uitgevers afhankelijk van het aanbod; bij vertaalde romans konden ze naar behoefte putten uit een oneindig reservoir van buitenlandse romans. En wat de vraagzijde betreft: in de gehele negentiende eeuw wordt steen en been geklaagd over al die lezers die slechts vertaalde romans wilden lezen; mijn resultaten suggeren echter dat de uitgevers ervan uit konden gaan dat Nederlandse lezers/kopers in tijden van dalende koopkracht op de eerste plaats hun geld spendeerden aan romans van eigen bodem.

En de lange termijn? De titelproductie van de roman steeg tussen 1790 en 1899 enorm. In de periode 1790-1799 verschijnen 161 romans; in de periode 1890-1899 verschijnen er 2112. Dat is een stijging met 1312%. Dit blijkt redelijk in de pas te lopen met de stijging van de totale titelproductie. In 1806 verschenen er volgens Kruseman 240 titels; volgens Huisman (2008: 293-294) werden er in 1900 2948 titels op de markt gebracht. Dat betekent dat de totale titelproductie tussen 1806 en 1900 steeg met 1228%. De stijging van de totale titelproductie en die van romans gaan, op lange termijn gezien, dus gelijk op.¹¹

Uit nader onderzoek moet blijken in welke mate het cijfermatig verloop van de titelproductie van romans representatief is voor de totale jaarlijkse titelproductie.¹² Ieder genre zal zo zijn eigen momenten hebben waardoor de cijfermatige ontwikkeling afwijkt. Om slechts twee voorbeelden te noemen; de titelproductie van schoolboeken is vast gunstig beïnvloed door de oprichting van de Hogere Burgerschool (HBS) in 1863 – een nieuw schooltype waarvoor materiaal moest worden ontwikkeld – en mogelijk is de titelproductie van poëzie tussen 1860 en 1875 sterk gestegen door de opkomst van de rederijderskamers, genootschappen waarvan de leden in kleinere kring poëzie voordroegen (Westers 2003: 49). Ook is het zinvol te kijken naar andere publicatievormen. Romans werden niet alleen als zelfstandig uitgegeven werk (lees: titel) op de markt gebracht. De tijdschriftenmarkt kreeg een stoot door de afschaffing van het dagbladzegel in 1869. Hoeveel van die tijdschriften behoorden tot de categorie ‘belletristische tijdschriften’ en waren geheel of grotendeels gevuld met romans en verhalen? We weten het niet. Wel is bekend dat na 1869 het aantal feuilletons in die in aantal en omvang uitdijende kranten toenam (De Graaf 2010: 156-158, 180). Laat het duidelijk zijn dat het onderzoek dat ik hier presenteer geen volledig beeld geeft van het aanbod aan romans waarover de negentiende-eeuwers lezers konden beschikken. Niet alleen omdat vertaalde romans in verschillende vormen werden aangeboden; vele lezers lazen romans in de oorspronkelijke taal, en waren dus niet afhankelijk van wat er in vertaling werd aangeboden, en zogeheten colportageromans verschenen buiten het officiële circuit en blijken niet vermeld in mijn belangrijkste bron: *Brinkman's titel-catalogus* (Kuitert 1996: 101-102).

11 Hier en daar is wel informatie te vinden over de totale romanproductie in verhouding tot de totale titelproductie, maar die cijfers zijn voor mij niet bruikbaar omdat vaak de term ‘roman’ wordt gebruikt als synoniem voor verhalend proza in het algemeen, waardoor ook verhalen, verhalende tijdschriften en dergelijke worden meegeteld.

12 Het wachten is op de onderzoeksresultaten van José de Kruif (UU) die onderzoek verricht naar de kwantitatieve ontwikkeling van het titelaanbod tussen 1800 en 1900 in Nederland.

4 De titelproductie verklaard

De titelproductie is de materialisatie van de verwachtingen van de uitgevers. Die verwachtingen werden bepaald door het beeld dat de uitgevers hadden van het besteedbaar inkomen van de consument en blijken nauw gerelateerd aan de economische ontwikkelingen op korte termijn. Dit maakt duidelijk dat de roman tot ver in de negentiende eeuw als een luxeconsumptieartikel werd beschouwd. Als luxe-artikel is het een product waarvan de verkoopcijfers konden worden beïnvloed door de consument te bespelen en het advertentiebudget van uitgevers liep in de tweede helft van de negentiende eeuw dan ook flink op (Kuitert 2010). Belangrijk is het vast te stellen dat ontwikkelingen aan de vraagzijde de productie stuurden en dat het producentenvertrouwen afhankelijk bleek van de ontwikkeling van de koopkracht. Er was één notoire uitzondering, de Haagse uitgever Koenraad Fuhri. In 1845 schreef hij dat de ongerustheid over het sterk stijgend aantal boekhandels misplaatst was: 'naar gelang er zich boekverkoopers vestigen, neemt ook het debiet toe', en even optimistisch liet hij zich uit in 1855, toen hij, sprekend over de mogelijke afzet van boeken onder de lagere klassen, stelde: 'Men kan zich een lezend publiek *scheppen*, als het ware' (geciteerd naar Van Lente 1993: 189). Hoe creatief Fuhri kon scheppen bewees hij in hetzelfde jaar 1855 toen hij naar Amerika vluchtte in verband met fraude met valse wissels (Dongelmans 1996). Fuhri wordt in de boekhistorische studies vaak aangehaald, maar zijn optimisme over de mogelijkheid een markt te scheppen, was uitzonderlijk, en leverde hem uiteindelijk een faillissement op. Misschien heeft Fuhri's overtuiging mede invloed gehad op de *boom* van 1846-1847, maar uiteindelijk zullen Fuhri's avonturen zijn confraters in het boekenvak hebben gesterkt in de overtuiging dat een te groot vertrouwen in de marktscheppende kracht van uitgeverijen tot rampspoed leidde. Algemeen zien we dat de productie werd opgevoerd zodra de uitgevers bevroedden dat de koopkracht van de consumenten zou stijgen. Maar ook het omgekeerde bleek waar. Goedkopere productiemethoden en gedaalde papierenprijzen ten spijt, bij de eerste tekenen van slechte tijden, werd de titelproductie flink verlaagd.¹³

In de inleiding noemde ik de grote expansie van de titelproductie één van de aspecten van 'de communicatierevolutie in de negentiende eeuw'. Volgens Dick van Lente (1996: 246-249, 262-263) moet men de verklaring van deze revolutie zoeken aan de vraagzijde: bij de groei van het lezende publiek. Die groei is volgens Van Lente het gevolg van politieke en culturele factoren als politieke bewustwording, de uitbreiding van het volksonderwijs en de mogelijkheid door scholing sociaal te stijgen. Volgens anderen zijn de wijzigingen in het communicatieproces het (soms onbedoelde) gevolg van twee aspecten van de industriële revolutie: van technische ontwikkelingen (nieuwe productiemethoden in het boekbedrijf die goedkope en massale productie mogelijk maakt; spoorwegen die het distributienetwerk verbeteren; gasverlichting waardoor gemakkelijker kan worden gelezen) en van de verstedelijking, waardoor traditionele, veelal orale vormen van communicatie verdwijnen en de cultuur verschriftelijkt. Volgens deze opvatting – in denkwijze

¹³ Vergelijk Van Lente 1993: 281: 'De productie van goedkopere boeken en kranten [...] *schiep* echter ook een grotere markt' (Cursivering van mij, ts).

verwant met Say – volgt de vraag het aanbod. Van Lente verwerpt deze stellingname: zijn inziens zijn de technische innovaties niet de oorzaak maar het gevolg van de gestegen vraag.¹⁴ Tegelijkertijd benadrukt Van Lente dat iets als ‘de groei van de markt’ waarop de uitgevers zouden reageren een virtueel verschijnsel is: ‘Beslissend is de perceptie van die markt door ondernemers’ (Van Lente 1996: 262). Ik kan de laatste bevinding van harte onderschrijven. Wel denk ik dat Van Lente ter verklaring van de groei van het boekenkopende publiek (uitgevers denken immers op de eerste plaats aan kopers, niet aan lezers) zich te eenzijdig richt op de politieke en culturele factoren en niet systematisch genoeg aandacht toont voor de financiële mogelijkheden en beperkingen van het negentiende-eeuwse publiek. De negentiende-eeuwse uitgevers stonden dicht bij de consument. Uit mijn onderzoek is duidelijk gebleken dat het producentenvertrouwen in de loop der jaren behoorlijk fluctueerde en dat de uitgevers direct reageerden op wisselingen in het economisch tij en de koopkracht van de consument. Op de lange termijn gezien, groeide de financiële speelruimte, en ook daarvan waren de uitgevers zich wel bewust.

Sinds kort staan ons precieze cijfers ter beschikking over het besteedbaar inkomen in de negentiende eeuw en de mate waarin prijsstijgingen, loonontwikkelingen en belastingmaatregelen en dergelijke het consumptiepatroon en de koopkracht bepaalden. Als je de eerder genoemde cijfers neemt over de ontwikkeling van de consumptieve vraag (1815-1844: stijging met gemiddeld 1,7% per jaar; 1845-1864: stijging met gemiddeld 0,9% per jaar; 1865-1879: stijging met 3,1% en 1880-1899: stijging met 2,6%) en je neemt de waarde 100 aan voor het beginjaar 1815 dan is de consumptieve vraag in 1899 ruim 515. Dit betekent dat de consumptieve vraag in de periode 1815-1899 steeg met ruim 515%. Het gaat om procentuele stijgingen, dus de ontwikkeling van de absolute vraag is niet lineair. Weer uitgaande van de waarde 100 voor beginjaar 1815, wordt de waarde 200 pas bereikt in 1865, dus na vijftig jaar; tussen 1865 en 1899 stijgt die waarde van 200 naar 515. Het gaat hier om fictieve waarden, en dat het jaartal ‘1865’ hier opduikt, is toeval. Toch is 1865 een cruciaal jaar.

Tot 1865 besteedde het overgrote deel van de Nederlandse bevolking het volledige gezinsinkomen aan primaire levensbehoeften. Met name door een sterke daling van de prijs van brood en aardappelen, ontstond er met ingang van dat jaar bij een grotere bevolkingsgroep ruimte voor de aanschaf van luxe voedings- en genotmiddelen, kleding en andere industriële producten (Horlings/Smits 1996: 35). Daarmee is de financiële basis gelegd voor een massamarkt van luxegoederen. Hetzelfde jaartal 1865 vinden we bij Van Lente. De snelpers, zo belangrijk voor de daling van de prijzen en de groei van de titelproductie, verspreidde zich met name na 1865, schrijft hij (Van Lente 1996: 257). Die snelpers behoort tot de technische innovaties die zijns inziens het gevolg zijn van de gestegen vraag. Dat de stijging van die vraag niet uitsluitend op het conto van politieke en culturele

¹⁴ Van Lente bespreekt daarnaast het aan Karl Marx ontleende verklaringsmodel dat er vanuit gaat dat veranderingen in culturele processen en technische innovaties moeten worden begrepen als middel in de klassenstrijd. In 1993 liet Van Lente zich iets anders uit: ‘Na 1850 gingen [...] de invoering van nieuwe machines en procédés samen met een verdere groei van het lezerspubliek, waarbij het relatieve gewicht van verschillende factoren (lagere posttarieven, betere spoorwegverbindingen, meer boekhandels in meer plaatsen, meer machines) niet te meten is, omdat deze allemaal in dezelfde richting werken en elkaar versterken’ (Van Lente 1993: 281).

factoren kan worden geschreven, heb ik afdoende aangetoond. Vrijwel altijd is de verwachte ontwikkeling van de consumptieve vraag richtinggevend voor het producentenvertrouwen. Mijn conclusie is in tegenspraak met de bevindingen van Lisa Kuitert. Zij stelt:

De negentiende eeuw geldt als de periode waarin reclame voor boeken sterk in opkomst was. Uitgevers die produceerden voor een massamarkt, zoals de Gebr. Diedrichs, A.W. Sijthoff of de Gebr. Koster, stemden hun aanbod niet af op de vraag, maar creëerden zelf de vraag, met behulp van reclamecampagnes, premiegeschenken of andere wervende middelen (Kuitert 2010).

Micro-economisch gezien heeft Kuitert gelijk. Zeker probeerden de uitgevers de keuze van de consument te beïnvloeden en een eigen klantenkring te scheppen, maar dat is niet hetzelfde als het scheppen van een markt in macro-economische zin, waar het gaat om de vraag of de aanbodzijde en/of de vraagzijde bepalend is voor de totale productie en de omvang van de afzetmarkt.

Dat de modernisering van het Nederlandse boekbedrijf in vergelijking met het buitenland laat begon, is herhaaldelijk vastgesteld (Van der Weel 2007: 25). Er is echter minder gekeken naar het Nederlandse boekbedrijf in vergelijking met andere bedrijfstakken in Nederland in dezelfde periode. Uit het onderzoek van Horlings en Smits blijkt dat tussen 1815 en 1890 in Nederland de gehele Nederlandse industriële groei voor een belangrijk deel werd bepaald door de ontwikkeling van de vraag, dus door de koopkracht op de plaatselijke, Nederlandse markt. Volgens Horlings en Smits is pas na 1890 de motor van de economie aan de aanbodzijde te vinden; pas na 1890 proberen Nederlandse bedrijven een markt te creëren, bijvoorbeeld door afzetmarkten in het buitenland te zoeken (Horlings/Smits 1996: 32-34, 36). Dat betekent dat de Nederlandse uitgevers in vergelijking met andere bedrijfstakken pas rond 1890 een eigen weg gingen. En die uitsluitende oriëntatie op de Nederlandse markt zou slechts tijdelijk blijken. Nederlandse uitgeverijen hadden tussen 1585 en 1725 veel gewerkt voor de exportmarkt (en dus in het Latijn en in de moderne vreemde talen gepubliceerd). Tussen 1725 en 1910 werd inderdaad vrijwel uitsluitend voor de lokale markt geproduceerd.¹⁵ Fuhri had in 1845 al geroepen dat de Nederlandse boekhandel zich moest gaan richten op de export van boeken naar Nederlands-Indië en naar andere Europese landen (Van der Weel 2007: 31), maar het zou tot na de Tweede Wereldoorlog duren voordat Nederlandse uitgevers als Reed Elsevier en Wolters Kluwer met wetenschappelijke publicaties in andere talen weer een belangrijke positie zouden verwerven op de internationale markt (Van der Weel 2010).

Tot 1890 loopt het Nederlandse boekbedrijf in de pas met de algemene trends op economisch gebied. Economen spreken wel van de 'industriële spurt' of 'de "big spurt" na 1865', toen in korte tijd de Nederlandse markt moderniseerde (Van Zanden/Van Riel 2000: 241, 278). De modernisering van het machinepark rond 1865 en de productiestijging die ze mogelijk maakte, was niet uniek voor de uitgeverij en het dagbladzegel is één van vele accijnzen die tussen 1850 en 1870 werden afgeschaft (Bonenkamp e.a. 2004: 11-12). Dit doet het de vraag rijzen in hoe

15 Zie de titels van de betreffende hoofdstukken in *Bibliopolis*: '1585-1725 Bloeiperiode als wereldcentrum'; '1725-1830 Oriëntatie op het eigen land'; '1830-1910 Groei van de binnenlandse markt'.

de roman in nederland, 1790-1899 verre het vruchtbaar is speciaal voor de geschiedenis van het negentiende-eeuwse drukwerk de term 'communicatierevolutie' te gebruiken en het onderzoek uitsluitend te concentreren op de nationale en internationale ontwikkelingen binnen één bedrijfstak. In het algemene historische onderzoek behoren ontwikkelingen op distributiegebied (kanalen, treinen, wegen) en de consument (loonontwikkeling, koopkrachtontwikkeling) net zo goed bij de geschiedenis. Het is goed oog te hebben voor het eigene van een bepaalde bedrijfstak, maar een te uitsluitende concentratie op één sector kan tot bedrijfsblindheid aanleiding geven.

5 De Nederlandse titelproductie van romans in internationaal perspectief

Rest me een vergelijking tussen de titelproductie van de roman in Nederland en die elders in de wereld. In *Graphs, maps, trees. Abstract models for a literary theory* (2005) analyseert Franco Moretti de kwantitatieve ontwikkeling van de roman in verschillende landen: Groot-Britannië, Japan, Italië, Spanje en Nigeria. De 'rise of the novel' speelt zich in deze landen op geheel verschillende tijdstippen af: tussen 1700 en 1750 in Groot-Brittannië en Japan; tussen 1800 en 1850 in Italië en Spanje; 1800-1850 en tussen 1950 en 1970 in Nigeria.¹⁶ Moretti onderzoekt de kwantitatieve ontwikkeling van de roman van enkele romans per één of twee maanden tot één roman per week, wat hij beschouwt als een cruciale ontwikkeling:

As long as only a handful of new titels are published each year, I mean, novels remain unreliable products, that disappear for long stretches of time, and cannot really command the loyalty of the reading public [...]. A new novel per week, by contrast, is already the great capitalist oxymoron of the *regular novelty*; the unexpected that is produced with such efficiency and punctuality that readers become unable to do without it. The novel becomes 'a necessity of life' [...] (Moretti 2005: 5).

Moretti vergelijkt de kwantitatieve ontwikkeling in de vijf genoemde landen en komt tot de conclusie dat, hoe uiteenlopend de tijdstippen ook zijn, het ontwikkelingspatroon in al deze landen verrassende overeenkomsten vertoont: de opkomst van de roman, hier gekwantificeerd tot de ontwikkeling van vijf tot tien romans per jaar tot één per week, duurt in alle landen zo'n twintig jaar. Bovendien blijkt in alle landen dat perioden van 'opkomst' worden gevolgd door perioden van 'neergang' en dat 'the rise of the novel' dus niet een éénmalige gebeurtenis is.

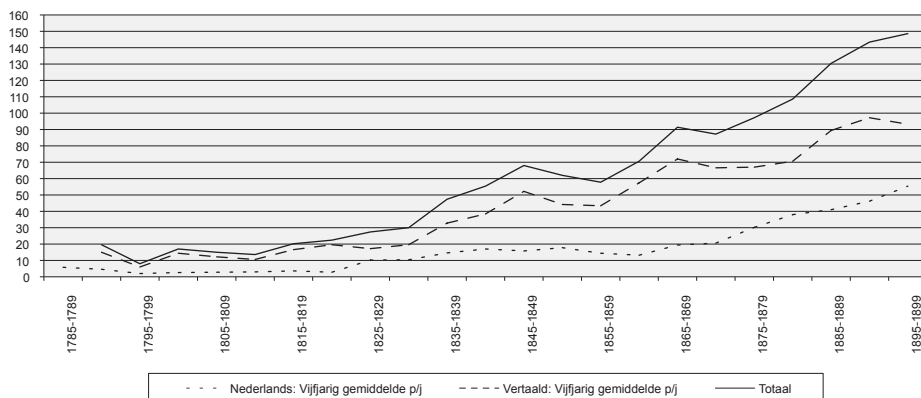
Terug naar Nederland. Heeft zich in Nederland al vóór 1790 een 'opkomst' van de roman voorgedaan? L.R. Pol (1987: 1, 40) heeft berekend dat in Nederland tussen 1600 en 1670 zo'n 32 eerste drukken van oorspronkelijke Nederlandse romans verschenen. In de negentien jaar tussen 1771 en 1789 verschenen er totaal zo'n zestig eerste drukken van oorspronkelijk Nederlandse romans, met een piek in 1788 en 1789 (resp. 11 en 8 oorspronkelijke romans).¹⁷ In de periode 1785-1789 komt het vijfjaarsgemiddelde per jaar met 5,8 voor het eerst boven de vijf romans. Met enige goede wil zou je dit de eerste periode van de 'opkomst van de roman in

¹⁶ Zie over de ontwikkeling in Spanje mijn commentaar verderop in deze bijdrage.

¹⁷ Bij de telling ben ik, als Pol, afgegaan op Buisman 1960.

Nederland' kunnen noemen. Evenals in Denemarken, Italië en Frankrijk daalde het aantal romans in de politiek onrustige jaren rond 1800 (Moretti 2005: 9). Over de gehele periode 1785-1899 levert de grafische uitbeelding van het vijfjarig gemiddelde het volgende beeld op:

GRAFIEK 8 Vijfjarig gemiddelde van de eerste drukken, 1785-1899

Het is duidelijk dat de Nederlandse titelproductie op geen enkele wijze in overeenstemming is te brengen met 'de wet van Moretti'. Kijken we eerst alleen naar de oorspronkelijk Nederlandse romans. Tussen 1790 en 1825 kwam het vijfjarig gemiddelde nooit boven de vijf romans per jaar, dus die periode rekenen we niet mee. In de periode 1825-1829 verschenen voor het eerst gemiddeld meer dan tien romans per jaar. In 1870-1875 verschenen er voor het eerst gemiddeld meer dan twintig romans per jaar en de volgens Moretti kritische 'ten minste één per week'-grens van 52 romans per jaar wordt nog net overschreden in de periode 1895-1899. Dit betekent dat het in Nederland zeventig jaar heeft geduurd voordat het vijfjarig gemiddelde steeg van ten minste tien tot ten minste 52. Ook voor de vertaalde romans gaat 'de wet van Moretti' niet op. Na de terugval in de Bataafse tijd van gemiddeld vijftien per jaar in de periode 1790-1794 naar gemiddeld zes in 1795-1799 ligt het vijfjaarsgemiddelde tussen 1800 en 1834 tussen de tien en de twintig en tussen 1835 en 1844 tussen de dertig en veertig. In 1846-1849 wordt de grens van vijftig overschreden, maar in de periode 1851-1859 daalt het vijfjaarsgemiddelde van de eerste drukken van vertaalde romans weer tot zo'n 44. Na 1860 was het vijfjaarsgemiddelde van de eerste drukken van vertaalde romans in Nederland altijd hoger dan 50. Dit betekent dat het in Nederland zo'n zestig à zeventig jaar heeft geduurd voordat het vijfjaarsgemiddelde van eerste drukken van vertaalde romans steeg van tien tot 52. Eerste drukken van vertaalde en niet-vertaalde romans samengenomen ligt het vijfjaarsgemiddelde met uitzondering van de periode 1795-1799 boven de vijftien. Pas in 1840-1844 wordt met 55,4 romans voor het eerste de 52-grens overschreden.

Volgens Moretti kun je spreken van 'the rise of the novel' wanneer er tenminste zo'n vijftig oorspronkelijke romans per jaar verschijnen. In Frankrijk en Engeland werden dergelijke cijfers gehaald in het tweede kwart van de achttiende eeuw; niet veel later volgde Duitsland. Een tweede 'golf' ziet hij tussen 1820-1850

wanneer 'a half dozen countries or so' de kritische grens passeren (Moretti 1998: 174). Moretti spreekt hier – en elders – met flair, maar zijn inspirerende stelligheid gaat nogal eens ten koste van de controleerbaarheid. Elders blijkt dat in ieder geval Italië en Denemarken tot die 'half dozen countries or so' behoren (Moretti 2005: 6, 11); naar de andere vier landen is het raden. Wat Moretti ook moge beweren, Spanje hoort er zeker niet bij: tussen 1843 en 1900 verschenen daar nooit meer dan zo'n 27 eerste drukken per jaar (Martí-Lopez/Santana 2006: 484, fig. 2).¹⁸ Spanje en Nederland behoren daarmee tot de landen van de derde 'golf'; door Moretti losjes aangeduidt als: 'a third one, later still, for all the others' (Moretti 1998: 174).

Nederland hoort bij 'alle andere'; dat lijkt me vooralsnog geen kwaad gezelschap. Blijft staan dat het ontwikkelingspatroon van de Nederlandse roman afwijkt van 'de wet van Moretti'. Bij die wet zijn overigens vragen te stellen. Hij lijkt bijvoorbeeld ook voor Spanje niet op te gaan: ook daar zien we geen stijging van het vijfjarig gemiddelde van de eerste drukken van oorspronkelijke roman van zo'n vijf à tien tot vijftig binnen een jaar of twintig (Martí-Lopez/Santana 2006: 484, fig. 2).

In Moretti's werken gaat de aandacht bovenal uit naar de interne dynamiek van het genre 'roman', los van de historische omstandigheden. Willen we toch zoeken naar een verklaring voor de Nederlandse situatie? Historici hebben jaren gedebatteerd over de geheel eigen weg van de Nederlandse economie tussen 1780 en 1914, een weg die 'in het verleden', zoals Van Zanden en Van Riel (2000: 416) schrijven, 'gedefinieerd [werd] als het vraagstuk van de late en trage industrialisatie'. 'Laat' en 'traag': dezelfde termen karakteriseren de Nederlandse romanproductie in vergelijking met die in het omringende buitenland. Zou dat toeval zijn?

Bibliografie

- Austin 2006 – John Austin, 'United States, 1780-1850'. In: Moretti 2006, p. 455-465.
 Bank/Van Buuren 2000 – Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*.
 Bonenkamp e.a. 2004 – J.P.M. Bonenkamp, J.P.A.M. Jacobs en J.P. Smits, 'Determinanten van de consumptieve vraag in Nederland, 1815-1913'. In: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004), p. 3-20 (<http://www.tseg.nl/2004/2-bonenkamp.pdf>).
 Bijvoet 1996 – Theo Bijvoet, e.a. (red.), *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur*. Nijmegen, 1996 (Memoria. Cultuur- en Mentaliteitshistorische Studies over de Nederlanden).
 Brugmans 1976 – I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940*. Den Haag, 1976 (ongewijzigde herdruk van de uitgave 1961).
 Buisman 1960 – M. Buisman, *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815*. Amsterdam, 1960 (http://www.dbnl.org/tekst/buis006popuo1_01/).
 De Graaf 2010 – Rutger de Graaf, *Journalistiek in beweging. Veranderde berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899)*. Amsterdam, 2010.
 Den Haag, 2000 (http://www.dbnl.org/tekst/bank003190001_01/bank003190001_01_0016.php).
 Bibliopolis 2010 – Bibliopolis. *Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* [herziene digitale uitgave 2010] (<http://www.bibliopolis.nl/handboek/>).
 Dongelmans 1991 – Berry Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw. Enkele ontwikkelingen'. In: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *De productie*,

¹⁸ Volgens John Austin (2006: 465) behoren ook de Verenigde Staten tot die 'tweede golf' tussen 1820 en 1850; ten onrechte mijns inziens, want Austin telt niet alleen romans mee, maar ook verhalen en bloemlezingen.

- distributie en consumptie van cultuur*. Amsterdam, 1991 (Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis), p. 101-115.
- Dongelmans 1996 – B.P.M. Dongelmans, 'Frederik Muller en Koenraad Fuhri'. In: Marja Keijser, J.F. Heijbroek en Ingeborg Verheul (red.), *Frederik Muller (1817-1881). Leven en werken*. Zutphen, 1996, p. 155-162.
- Dongelmans 2010a – B.P.M. Dongelmans, '1830-1910, § 2.9'. In: *Bibliopolis* 2010.
- Dongelmans 2010b – B.P.M. Dongelmans, '1830-1910, § 2.10'. In: *Bibliopolis* 2010.
- Dongelmans/De Vries 2001 – Berry Dongelmans en Boudien de Vries, 'Het zoeklicht op de lezeres. Bronnen voor het onderzoek naar de negentiende-eeuwse leescultuur'. In: *De Negentiende Eeuw* 24 (2001), p. 64-100 (<http://helikon.ubn.kun.nl/tijd/n/negeee/>).
- Hoftijzer 1996 – Paul Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek'. In: *Bijvoet* 1996, p. 164-182.
- Horlings/Smits 1996 – Edwin Horlings en Jan-Pieter Smits, 'Private Consumer Expenditure in the Netherlands, 1800-1913'. In: *Economic and Social History in the Netherlands* 7 (1996), p. 15-40.
- Huisman 2008 – Marijke Huisman, *Publieke levens. Autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt, 1850-1918*. Zutphen, 2008 (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel; NR IX).
- Jansen 1990 – D. Jansen, 'Uitgerekend op intekening. De kwantitatieve ontwikkeling van het leesgezelschap in Nederland, 1781-1850'. In: *De Negentiende Eeuw* 14 (1990), p. 181-188 (<http://helikon.ubn.kun.nl/tijd/n/negeee/>).
- Keijsper 2010a – Chantal Keijsper, '1830-1910, § 2.11'. In: *Bibliopolis* 2010.
- Keijsper 2010b – Chantal Keijsper, '1830-1910, § 4.2.11'. In: *Bibliopolis* 2010.
- Kloek 1997 – J.J. Kloek, *Een begrensd vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt*. Amsterdam, 1997 (http://www.dbnl.org/tekst/kloeo03bego1_01).
- Kloek 2010 – J.J. Kloek, '1725-1830, Inleiding'. In: *Bibliopolis* 2010.
- Kruseman 1886-1887 – A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam, 1886-1887.
- Kuitert 1991 – Lisa Kuitert, 'De second-hand handel. Een doorbraak op het gebied van goedkope literatuur'. In: *De Negentiende Eeuw* 15 (1991), p. 185-202 (<http://helikon.ubn.kun.nl/tijd/n/negeee/>).
- Kuitert 1996 – Lisa Kuitert, 'Grote boeken voor de kleine man. Colportage in Nederland in de negentiende eeuw'. In: *De Negentiende Eeuw* 20 (1996), p. 92-105 (<http://helikon.ubn.kun.nl/tijd/n/negeee/>).
- Kuitert 2010 – Lisa Kuitert, '1830-1910, § 3.5'. In: *Bibliopolis* 2010.
- Lapidoth 1899 – F.L. [Frits Lapidoth], 'Van de redactie. Rijwiel, tooneel en boek'. In: *Elsevier's Maandschrift* 9 (1899), p. 573-575 (<http://www.elseviermaandschrift.nl/>).
- Martí-Lopez/Santana 2006 – Elisa Martí-Lopez en Mario Santana, 'Spain, 1843-1900'. In: Moretti 2006, p. 479-494.
- Mes 1887-1888 – Gomarius Mes, *De katholieke pers van Nederland. 1853-1887*. Maastricht, 1887-1888.
- Moretti 1998 – Franco Moretti, *Atlas of the European Novel 1800-1900*. Londen/New York, 1998 (paperbackuitgave 1999).
- Moretti 2005 – Franco Moretti, *Graphs, Maps, Trees. Abstract Models for a Literary History*. Londen/New York, 2005.
- Moretti 2006 – Franco Moretti (red.), *The novel. 1: History, Geography, and Culture*. Princeton/Oxford, 2006.
- Oomens 1989 – C.A. Oomens, *De loop der bevolking in de negentiende eeuw*. Den Haag, 1989 (Statistische onderzoeken; CBS; M35).
- Pol 1987 – L.R. Pol, *Romanbeschouwing in voorredes, 1600-1755. Een onderzoek naar het denken over de roman in Nederland tussen 1600 en 1755*. Utrecht, 1987.
- Roest/Way 2007 – Frits Roest en Kees Waij, *Jules Verne bibliografie*. Z.p., 2007² (uitgegeven door het Jules Verne Genootschap).
- Saalmink 1993 – Louis G. Saalmink, *Nederlandse bibliografie 1801-1832*. Houten, 1993.
- Schama 1898 – Simon Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813*. Uit het Engels vertaald door Ger Groot. Amsterdam, 1989⁴.
- Schneider/Hemels 1979 – Maarten Schneider en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydighe' tot dagblad*. Baarn, 1979.

- Streng 1995 – Toos Streng, *'Het belang van het oogenblik'. Opvattingen over nationaliteit, politiek en kunst in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw*. Groningen, 1995 (Cahiers Nederlandse Letterkunde; 3).
- Sub Rosa – Sub Rosa of het naslagwerk 'zo als het behoort te zyn'* (<http://www.subrosabooks.nl>).
- Van der Laan 2005 – Harry van der Laan, *Het Groninger boekbedrijf. Drukkers, uitgevers en boekhandelaren in Groningen tot het eind van de negentiende eeuw*, Assen, 2005 (Groninger Historische Reeks; 30).
- Van Lente 1993 – D. van Lente, 'Papier, druk en communicatie'. In: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van de moderne samenleving. II. Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier, druk en communicatie*. Zwolle, 1993, p. 175-281 (http://www.dbnl.org/tekst/linto11gesco2_01/linto11gesco2_01_0010.php).
- Van Lente 1996 – Dick van Lente, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek. De verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw'. In: Bijvoet 1996, p. 246-263 (http://www.dbnl.org/tekst/lento07druko1_01/colofon.php).
- Van Lente 2010 – D. van Lente, '1830-1910, § 1.3'. In: *Bibliopolis* 2010.
- Van Lente/De Wit 1993 – D. van Lente en O. de Wit, *Geschiedenis van de grafische techniek in Nederland in de 19^e eeuw*. Amstelveen, 1993.
- Van der Weel 2007 – Adriaan van der Weel, *Onbehagen in de schriftcultuur. Leesrevoluties in de negentiende en twintigste eeuw*. Leiden, 2007 (http://www.let.leidenuniv.nl/wgbw/research/Weel_Articles/lup-oratie-Van-der-Weel.pdf).
- Van der Weel 2010 – A.H. van der Weel, '1910-heden, § 5.3.7'. In: *Bibliopolis* 2010.
- Van der Wiel 1999 – J.R. van der Wiel, *De geschiedenis in balkostuum. De historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)*. Leuven/Apeldoorn, 1999.
- Van Zanden/Van Riel 2000 – Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*. Meppel, 2000.
- Westers 2003 – Oscar Westers: *Welsprekende burgers. Rederijders in de negentiende eeuw*. Nijmegen, 2003.

Adres van de auteur

Vrolikstraat 34-D
1091 VG Amsterdam
toos.streng@hetnet.nl